

KISS CSABA

HAMLET KÉRDÉSEI

■ Mejerhold azt írta, hogy ha az egész drámairodalom megsemmisülne, elveszne minden darab és szöveggönyv, és csak egyetlen színmű, a *Hamlet* maradna fenn, arra is teljes értékű színházi kultúrát lehetne építeni. Oly sokféleképpen játszható, értelmezhető, továbbgondolható. Kissé szürreális vízió, de van benne rendszer. Számptalan értelmezés, koncepció, korszakalkotó vagy épp közhelyes előadás kíséri, vannak nagy Hamletek, és melléfogások, jó diagnózisok, poros színrevitelek és hajmeresztő kísérletek, kifordítják, befordítják. És közben tartja a tükröt rendületlenül. Az én életemben kitüntetett szerepe volt.

Első kőszínházi rendezésem 1994-ben a *Hamlet* volt, első nagyszínpadi drámám, a *Hazatérés Dániába* szintén Hamlet-történet, amelyet kétszer állítottam színpadra, ősbemutatóként a Veszprémi Petőfi Színházban 2005-ben, majd két évvel később új rendezésben a Győri Nemzeti Színházban. A darabot 2008-ban magyar írásbeli érettségi tételnek is választották. A Színház- és Filmművészeti Egyetem tanáraként több mint húsz éve tanítom Shakespeare művét színészhallgatóknak. Legutóbb, 2012-ben a Miskolci Nemzeti Színházban rendeztem meg. Húsz év – négy különböző színpadi Hamlet-interpretáció. Egy rendezői életút és a kor stációi, találkozásai. És hamarosan Marosvásárhelyen, a Tompa Miklós Társulattal 2019 tavaszán.

Eltelik tíz év.
A rendszerváltás
távolodik. A morális
kérdések
elhalványulnak, a napi
valóság, az „új gondok”
elfödik őket.
A társadalom nagyobb
része beletörődik abba,
hogy nem lesz
igazságszolgáltatás,
a múlt dolgait a jelen
lezárta...

A Hamlet által felvetett morális dilemma a kezdetektől mélyen foglalkoztatótt. A bosszúvágy és az erkölcsi érzék párharca. Az indulat és a megbocsátás, az ítélkezés és a felejtés. A rendszerváltás története a tisztánlátás és az igazságtétel szempontjainak küzdelme is egyben. A kiközösített idő helyretolása. Abban is hasonlít a dráma és a kor, hogy egyik esetében sem jutunk el feloldozásig, megbocsátásig, mintha ez csak az ítélet után lenne lehetséges. Egyik esetben a felejtés a megoldás, a másikban „a néma csend”. Székfoglalómban megpróbálom összegezni, hogyan változott az én Hamlet-képem a magyar társadalom aktuális állapotainak, tudásának, erkölcsi küzdelmeinek fényében.

Tanúk kora

■ Frissen végzett dramaturgként, komolyabb színházi tapasztalat nélkül kerestem meg 1993-ban a Győri Nemzeti Színház igazgatóját, hogy szívesen megrendezném nála a *Hamletet*. Névtelen pályakezdőként ez merész, már-már illetlen kérdésnek tűnt. Első rendezésként a *Hamletet*? Ő kérdezgetni kezdett a koncepcióról, a színre állítás részleteiről: elképzelésem szerint nyolc színész játssza az eredeti mű huszonkét szerepét, a hat főszereplő és két Tanú. Ők alakítják az összes többi dramaturgiaiag nélkülözhetetlen szerepet. Nem figuraváltással – mintha több színész játszaná őket –, hanem megőrizvén arcukat, különállásukat. A Tanúk minden fontos fordulathoz jelen vannak. Ők a Sírások, a Norvégok, Rosencrantz és Guildenstern, Bernardo és Marcellus, Osrick és Rajnáld. Ők a nép szilánkokban élő tudása. Tanúk kora.

Az előadás naiv volt, tiszta és érzelmes. Egy fiatal rendező indulása. Egy-más mellé állított emberi történetek, melyek még nem fordulnak élesen szembe egymással. Fájdalmak találkoznak, de az indulat nem válik tettlegessé. Szerlem és költészet, drámai poézis. Az erkölcs inkább bírója, mint irányítója a történetnek.

Hamlet nem az apai parancs kényszerével és fiúi kötelességgel, a vérontás fizikai iszonyával küzd, hanem a bosszú morális lehetőségével. Lehet-e ölni? „SZELLEM: Ha szeretted édes atyádat valaha – HAMLET: Ó, Isten! / SZELLEM: Bosszúld meg rút, erőszakos halálát.” (A darabot Arany János fordításában idézem.)

Az indíték erőteljesen érzelmi, az Apa erőszakos halála fölött érzett fájdalom. A cselekvés virtuális, mintha egy tételt próbálna gyakorlatra fordítani az ember.

A *Hamlet* által felvetett kérdések a magyar társadalomban akkor elevenen élő dilemmához kapcsolódtak: mi legyen a bűnösökkel? Pár évvel vagyunk a rendszerváltás után, forrong, pörög, mosakszik a közélet. Még elevenen él emlékeinkben a katartikus induló romániai forradalom, az igazságszolgáltatás esélyei valóságok. Nem szépek, de valóságok. Volt ítélet, büntetés, felelősségre vonás. Részleges és ügyetlen, de volt. A társadalom java része arra számított, hogy a homályban lévő bűnösök lassan napvilágra kerülnek, ítélet vagy valamilyen nyilvános elégtétel születik, és a világ helyrezerőkken. Kartonok és dossziék kerülnek elő, névsorok és pletykák keringenek. Az ügynökügyek első hulláma. Rosencrantzok és Guildensternnek papírjai szállnak: „...pajtáságunk jogaira, ifjúkorunk összhangzó kedvtelésire, mindenkor híven őrzött barátságunkra, / (kényszerítlek)... legyetek őszinte, egyenes irántam: hívtalak vagy nem?” – kérdi korábbi barátaitól Hamlet. Békeidőben, rendes körülmények között a spicliség félelem, haszonlesés vagy morális gyengeség jele. De Dánia börtön – itt a besúgás életbevágó kérdés.

A megtisztulás felé vezető út első lépése a tisztánlátásé. A bűnök és bűnösök nevének nevezése. Ez egyre késik, végül elmarad. Pontosabban a bűn relativizálódik, a politikai játszma részévé válik. Jelentő és nem jelentő besúgók, kiszolgáltatottak és önként vállalók, beszervezettek és opportunisták, szenvedők és meghunyászkodók. Hamlet a besúgás elől az örültségbe menekül – a közelmúlt történelméből ismerős megoldás. „No lám, mily becstelen eszközözé akartok ti tenni engem. / Játszani akarnátok rajtam; ismerni billentyűimet; kitépni rejtelmem szívét... / A keservét! azt hiszitek, könnyebb / énrajtam játszani, mint egy rossz sípon? Gondoljatok / bármi hangszernek: rám tehetitek a nyeret, de nem / bírtok játszani rajtam.”

A kilencvenes évek elején lázas kutatás folyik bizonyítékok és felmentő körülmények, vádak és mentségek után, az épp eszmélő fiatalság pedig döbbenet és értetlenül figyel apáik, nagyapáik morális tehetetlenségét, káoszát. Lassan minden tény megkérdőjeleződik, viszonylagossá válik. Valójában nem is bűn a bűn, csak helyzet. Körülmények rossz együttállása. Eltűnik az áldozat (szellemmé válik), és a tettesek maguk is áldozatokká válnak. Áldozatnak tartják magukat. Nincsenek hősök és ellenállók, csupán különböző szintű beismerések. A társadalom elfogadja vagy legalábbis szó nélkül nézi a játszmát, a viszonylagos bűnt. Hamleti helyzet. „A látott szellem ördög is lehet...” – mondja, és habozását, nem-cselekvését innentől kezdve a bizonyosság keresése menti. Nem tehetetlen, hanem igazságos próbál lenni.

Az előadás az Országos Stúdiószínházi Találkozón második díjat nyert. Két évadon át játszottuk, közel ötven előadást ért meg. A közönség is, a színházi szakma is nagyon szerette. Szakmai polémia tárgya, elsősorban a szövegösszevonások, átírások miatt. A Tanúkhöz kapcsolódó értelmezést a kritika elismerően fogadta.

Az elmaradt katarzis

■ Eltelik tíz év. A rendszerváltás távolodik. A morális kérdések elhalványulnak, a napi valóság, az „új gondok” elfödik őket. A társadalom nagyobb része beletörődik abba, hogy nem lesz igazságszolgáltatás, a múlt dolgait a jelen lezárta – sem ítélet, sem konszenzus nem született, a megítélés relativitása állandósult. Sőt maga a bűn is egy nagyobb összefüggésrendszer része lett – ahány történet, annyi olvasat. „Megbocsátani annyi, mint megérteni. És ez megfordítva is igaz” – írta Kosztolányi. De ebben az esetben egyik sem történt meg. Rész-megértés, rész-bocsánat. Természetesen az egyes történetek egyéni igazságát mérlegelő ítékezés sokkal emberibb, árnyaltabb képet ad, mint a sommás megbélyegzés – de egy korszakot lezáró erkölcsi mérlegnek nem alkalmas.

„...mert nincs a világon se jó, se rossz; gondolkodás / teszi azzá” – mondja Halmet a Dánia börtönvoltjáról szóló vitában. Vagyis nincs igazság, csupán vélemények vannak. Az archívumok lassan megnyílnak, Rosencrantz és Guildenstern megírja az emlékiratait. Egy-egy ismertebb személy ügye kavarja fel rövid időre a kedélyeket – de már nem az igazság reménye kíséri a vitákat, csupán a csalódás dokumentálása. Az erkölcsi relativizmus lassan mindent beborít, bizonyos körülmények között bárkiről elképzelhető, hogy jelentett, aláírt, ártott másoknak, életeket sodort veszélybe. Szándékosan vagy kényszerűségből.

A legnagyobb érzelmi-erkölcsi hullámokat Tar Sándor esete vetette. E zseniális tollú munkásíróról, aki a legkiszolgáltatottabb réteg, a gyári munkásság szem-

szögéből írta meg az elmúlt rendszer hazugságait – váratlanul kiderül, hogy rendszeresen és alaposan jelentett barátairól, jeles ellenzékiekről. Az írók nyilvános vitában mondanak ítéletet Tar tette fölött – a rendszerváltás egyik legkatartikusabb dokumentuma ez. A paletta a teljes erkölcsi megsemmisítéstől a mártírrá avatásig húzódik, „felmosórongy” vagy „a rendszer áldozata” Tar Sándor – ez a két véglet: „Nyerhet malasztot, ki bűnhöz tapad? / Mert e veszett világban aranyos / Kezű gonoszság félretol jogot, / S a véték árán gyakran megveszi / Magát a törvényt: de nem úgy van ott fenn: / Ott nincs kibúvó; a tény ott igaz Mivoltaként áll” – mondja Claudius az imára készülődve. Tar nyilvánosan megköveti az általa besúgottakat, de a művelt közvélemény többet vár. A beismerésen túli vallomást, szinte rituális mélységű penitenciát. A Tar-vita pár hétig él, aztán lassan elhal, a megtisztulás elmarad. Annyira pontosan rimel ez a helyzet Claudiusnak az Egérfogó jelenet utáni önvádoló imájára. Kérlelhetetlen tisztánlátással a király önmaga adja meg saját kérdésére a választ is: „»Bocsásd meg undok gyilkosságomat!« – / Az nem lehet; hisz most is birtokomban / Mindaz, miért a vétket elkövettem: / Koronám, saját dicsvágyam, és királyném.”

Vagyis a teljes és feltétel nélküli megadásig nincs esély a megtisztulásra. Azt is mondhatnánk: a megbocsátás felé vezető út első lépése a tettesek kezében van. A rendszerváltás húsz éve alatt Tar Sándor felemás vallomásán kívül senki nem élt ezzel a lehetőséggel.

Wittenbergi ösztöndíjasok

■ Az első rendezés után pár évvel megint a *Hamlethez* fordulok. Izgalmas új értelmezést kínál a kor. A magánalapítványok és uniós oktatási programok támogatásával külföldi egyetemeken tanuló fiatal értelmiségiek első hulláma hazaérkezik. Tele friss tudással, lendülettel. Napi valóságuk a jól szervezett, világos játékszabályok szerint működő magas szintű egyetemi közeg. Alapértékeik – tudás, tisztesség, a másik ember tisztelete. Erős morális érzék. És többérvnyi külföldi tartózkodás után visszatérnek egy országba, ahol a kapitalizmus harci viszonyai, a gyors és tisztázatlan meggazdagodás, a másik ember félreállítása, a társadalmi empátia hiánya a természetes napi gyakorlat.

Nincs biztonságban egyetlen réteg sem. Mindenki túlél. Új hajléktalanok, létminimum alatt élők százezerei, egzisztenciájukat vesztő középpolgárok. F fiatalok az utcán, diplomás munkanélküliség az egyik oldalon – és spekuláció, tisztázatlan vagyonosodás, maffiatörvények a másikon. Hamlet hazajön a steril Wittenbergából a mohó Dániába. Erkölcsről, abszolút értékekről, Istenről, igazságról beszél. Senki nem érti. Itt az számít ártatlannak, aki nem bukott le. Egyetlen parancs létezik: élj meg! Ez az abszolút érték. A túlélés. Átrendezi a viszonyokat, felülírja az erkölcsöt. Ennek a kornak a hőse már nem Hamlet, hanem Claudius. Ő a kor gyermeke, ikonja, emblémája. Aki megszerezte a trónt, birtokba vette, használja és örömet leli benne. És Hamlet megérkezik Claudius országába.

Szeretném színre állítani a *Hamletet* ezzel az értelmezéssel. Színházat keresek. Elmesélem szándékomat egyetemi osztályfőnökömnek, mesteremnek, Osztovíts Leventének. Röviden ennyit mond: „Miért akarja ezt a *Hamlet*be beleláttni? Írja meg!” Mint a megvilágosodás! Érzem szavai mélyebb értelmét. Igen, ez a feladat! Ennek van most tétje. Egy új kortárs magyar darab a *Hamlet* alaphelyzetére, figuráira. Nem parafrázis, hanem a kor szellemében születő új történet. Shakespeare Dániájának továbbgondolása. Magyarország mint Dánia. Töb-

ben megkérdek – miért tartom meg a neveket? Mert nem a történet érdekel, hanem éppen ezek a figurák. A párhuzam lehetősége. A magyar Claudius. A bűnös király, a szerelmes anya, az előző rendszerből itt ragadt Polonius. A hegyekből leereszkedő új norvégok. Az esélytelen fiatalok.

Íróilag a habozás lélektana izgat leginkább. A nem-cselekvés belső szerkezete, a tette sarkalló és a fékező erők dinamikája. A bosszúvágy és a belső gátlás, mely kioltja azt. Hamlet-darabomnak Claudius lesz a főszereplője. Egy ember, akit a bűne nem feszélyez. Nem fél attól, hogy kiderül. Elég erős ahhoz, hogy ártatlanságát ne kérdőjelezze meg senki. Mindegy, hogy mit beszélnek az emberek. Egy király, aki harsány hedonizmusba fojtja lelkiismerete halk szavát. Aki élvezni akarja a bűn gyümölcsét.

De szerethető figurát akarok írni, akinek életélvezete rokonszenvet kelt a nézőben. Akit bűne ellenére jobban szeret, mint a sápadt, élheterlen, bár nemes gondolkodású, tiszta Herceget. Szeretném kihelyezni a megítélés dilemmáját a nézőtérre. Megnehezíteni a közönség dolgát: szeresse a bűnöst. Borzadjon tettétől, és várja, hogy újra színpadra lépjen. Egy szenvedélyes, élő Claudius szeretnék szembeállítani az érzékeny, finom, tiszta erkölcsű Hamlettel. Tetszik ez a drámai felállítás, de valamit hiányolok belőle. A múltat. A Szellemet. Nem rajongok a színpadi szellemekért, dramaturgiai ügyetlenségnek, szcenikai műhibának érzem. Bár jelentése, szimbolikája nagyon izgalmas lehet – a túlvilág követe, az emberi világ egy távoli nézőpontból.

Az én Szellemem egy élőhalott lesz – egy Korpusz, akit a két világ határán felejtett az ügyetlen merénylet. Itt van közöttünk, biológiailag él, de teste már alig működik, csak fiára vár, hogy érthetetlen szavaival a bosszú vágyát átadja. A hamleti habozást is szeretném cselekvő formában megjeleníteni, két emberre bontom Shakespeare trónörökösét, az egyik a Wittenbergából megtérő idealista, a másik az itthon maradt Horatio, aki a Király mérgezett korpuszát életben tartja, Claudius bűneit kinyomozza és feljegyzi. Ő az, aki a bosszú kötelességét a Hercegen kíméletlenül ébren tartja. Horatio a küldetés, a Herceg a mérlegelő morál. Kettőjük harca a hamleti nem-cselekvést aktuálisabbá, átélhetőbbé teheti, hiszen igazságot követel az egyik, és a megtorlástól visszariad a másik. Ők ketten együtt alkotják a shakespeare-i Hamletet.

A *Hazatérés Dániába* három hónap alatt megszületik. És mint a drámaírók álmaiban, alig olvassa el a kéziratot pár barátom, ismerősöm, máris jelentkezik a Veszprémi Petőfi Színház, hogy évadnyitó premierként bemutató a Nagyszínházban. A szereposztás is kitűnő, Gáti Oszkár mint Claudius, a frissen végzett Karalyos Gábor a Herceg, Kolti Helga mint Gertrud és Szakács László Horatio szerepében. A darab rövid idő alatt szép sikereket ér el, beválogatják a Pécsi Országos Színházi Találkozó versenyprogramjába, rögzíti a Magyar Televízió, két év múlva pedig új rendezésben bemutatják a Győri Nemzeti Színházban is. És 2008-ban érettségi tétel lesz a középiskolák magyar írásbelin.

Hamlet, az idegen – két monológ

■ Az első rendezés után húsz évvel Miskolcon újra *Hamlet*. A fordítás most is az Arany János. Elolvasom a többi is, Jánosházyt, Eörsit, Nádasdy Ádámot. Jó fordítások, pontosak, jól mondhatóak. Közelebb állnak a mai olvasóhoz, főleg a fiatalokhoz. És mégis – Aranynak egységesebb a világképe. Gazdag és egyenletesen gyönyörű szöveg, mintha metaforákba borult volna a világ. Itt-ott kissé

bonyolult, csak második nekifutásra adja meg magát. De a *Hamlet*tel meg kell küzdeni.

Az előadás a Színházról szól. Nincs díszlet, nincs jelmez. Üres tér. A játék a nézők fogadásával indul. Várjuk őket, szeretnénk a szemükbe nézni, megérezni, hogy kik ők, miért jöttek *Hamlet*et nézni. A színészek szívesen vállalják ezt az előjátékot, köszöntik a nézőket, helyükre kísérik. A Csarnok, mint egy trónterem, égbefutó oszlopok, a játékeret körbeölelő nézőtér. Mintha a királyt várnánk. A trón is jelzés, egyszerű nézőtéri szék. Olyan, mint a nézőké. Az 1-es a királyé, a 2-es a királynéé. Színházi demokrácia. Claudius becsukja az ajtót. Kezdődik a dáridó. A gyászévet derékba törő féktelen mulatság: „E kába lagzi, mind kelet- s nyugatra, / Más nemzeteknél csúnya hírbe hoz: / Iszákos a nevünk s utána disznó / Cím is ragad még; s e szokás, valóban, / Bár tetteink megütnék a tökélyt, / Jó hírnevünk savát, ízét veszi.”

Hirtelen csend. Valaki közeledik. Kintről. A vasfüggönyön túlról. Lassan nyílik az ajtó. Fénypászma metszi a trónterem sötétjét. Egy fiatalember áll az ajtóban. Kezében koszorú. Gyászolni jött. Áll a vas ajtajában. Tekintete végigpásztáz rajtunk. Kik vagytok? Mi történt veletek? Hogy éltek? Egy kintről jött ember kutató tekintete. Néma kérdései. Nagyon megváltoztunk?

Lassan becsukja az ajtót maga mögött. Megérkezett.

Az előadás szimbóluma ez az ajtóban álló fekete ruhás alak. Az önmagunkkal való szembenézés, az emlékezés, a tiszta beszéd igénye. Az „akkor és ma” feszültsége. Az elmúlt, de le nem zárt, a tudott, de ki nem mondott dolgok világa. Dánia túllépett az öreg Hamlet halálán, nem firtatta vagy elfelejtette a körülményeit. Mindenki önfeledten vetette bele magát a királyi dáridóba. Az élet megy tovább. De Hamlet egyszer csak rájuk nyitja az ajtót. A tükör ebben a váratlanul beeső fényben van. Amelyben találkoznak önmagunkkal. Dáridózás, felejtés közben.

Az új felfedezés a Nagymonológ. Éveken át tanítottam a Főiskolán, sok formában, rendezői értelmezésben láttam. Híres ária, színészek nemzedékei vágyják elmondani, a rendezők menekülnek előle. Öngyilkos monológ. istenhit vagy legalábbis metafizikai háttér nélkül nehéz értelmezni a félelmet, amely Hamletet a végső tettől visszatartja. Hit nélkül nincs Nagymonológ. Másodéves színis hallgatókkal elemezzük a darabot, amikor hirtelen, egy mondat közepén belém hasít a kérdés: Hol is van a Nagymonológ? A történet melyik pontján mondja el Hamlet? – Közvetlenül azután, hogy megtalálta az utat, Claudius leleplezésének módszerét: „Most, e színészek által, az atyám / Megöléséhez hasonlót játszatok / Bátyám előtt: lesem minden vonását; / Lelkébe nyúlok az elevenig; / S ha rezzen is: tudom, hogy mit tegyek.”

Vagyis az eddig habozó, kételyeivel küzdő, örültséget színlelő Hamlet megérezte a bizonyosság és a cselekvés lehetőségét: „... tör lesz e darab, / Hol a király, ha bűnös, fennakad.” Mondja lelkesen... majd a következő színrelépéskor az öngyilkosság gondolatával foglalkozik. Most, a cselekvés küszöbén. Ez lélektanilag nehezen érthető. Azt mondhatnánk, hogy a darabban bárhol másutt lehetne a „Lenni vagy nem lenni”, csak itt nem. Hogyan lehetséges, hogy a bizonyosságra, a katartikus szembesítésre készülő királyfi önmaga elpusztítását latolgatja? Nehezen érthető, de nem lehet véletlen. És a Nagymonológ időzítését nem dramaturgiai hibának, hanem a hamleti személyiség kulcsának tekintjük. Hiszen ha a Király bűnössége kiderülne a színjáték során, akkor utána már nem lehet kitérni a bosszú elől. A tét elbizonytalanítja. Akkor majd lépnie kell. De vajon lesz elég ereje megtenni? Alkalmas rá? Meg tudja tenni? Megölni Claudius?

Az értelmiségi Hamlet világában a Szellem elvárása, a „rettentő parancs” mindig is idegen test marad. Az ítékezés fizikális módja, az előre megfontolt vérontás nem illik morális énképéhez. Indulatból, egy vita hevében (Polonius) vagy kerülő úton, levél által (Rosencrantz és Guildenstern) vagy a halál előtti kétségbeesés pillanataiban (Claudius) tud ölni, de erkölcsi indítékból, büntetésként nem. Ennek tudatalatti felismerése lehet az öngyilkosságba való menekülés szándéka. A Nagymonológban nem is halálról beszél, hanem létről és nemlétről. Mintha az nem annyira testi, mint szellemi, lelki megszűnés lenne.

A másik monológ, amely mélységével, érettségével lenyűgözött, a Király bűnbánó imája. Egy ember felfedi lelki vívódásának legmélyebb titkait, a bűn mélyén húzódó reménytelenséget és tudást. Ekkor döbben rá a néző, hogy Claudius egysíkúan, Hamlet és a Szellem érzésein, indulatain át ítéljük meg. „Az, a parázna, vérnősző barom; / Ki bűvös ésszel, csáb ajándokokkal megnyeré gyalázatos / Kéjére színleg feddhetlen királyném Kedvét” – mondja a féltékenységet leplezetlenül fia elé táró Szellem öccséről, a csábítóról. És Hamlet ezt a képet építi tovább az anyjával való hálósobai jelentben: „Egy gyilkos, egy gaz; / Egy szkláv, ki első férjed tizedének / Még huszadrésze sincs; egy váz király! / Ország, uralkodás zsebtolvaja, / Ki polcról lopta el a koronát, / Úgy dugta zsebre.”

És ez a „mosolygó, fajtalan gazember” egy nem túl mély színházi előadás hatására katarzist él át, majd visszavonul a kápolnába, és egy szenvedélyes, semmit el nem rejtő gyónás formájában próbál enyhülést találni kínzó önvádjaira. Ez az ember pontosan látja önmagát, a „testvérgyilkost”, látja a véres kezét, amelyre „nincs elég eső az üdv égében, hogy fehérre mossa”.

Megpróbál imádkozni. Meghajtja térdét, alázat, félelem, a megbocsátás vágya hajtja. Majd a hosszú, meddő keresés után ő maga állítja le a könyörgést, nem érezvén őszintének, szívből jövőnek a bűntudatát: „Fölszárnyal a szó, eszme lenn marad: / Szó eszme nélkül mennybe sose hat.”

Húsz év alatt a bennem formálódó Hamlet-kép, az egymást követő értelmezések gyakran találkozott a társadalmi változásokkal, a tanúk korától az erkölcs viszonylagossá válásán át a szembenézés, a tisztánlátás igényén át a kiengesztelődés, a megbocsátás vágyáig. A *Hamlet* azonban nem „kulcs-dráma”, a világ aktuális kérdései csak súlyos dramaturgiai egyszerűsítések árán feleltethetők meg a darabbeli helyzeteknek. A *Hamlet* nem modellezi a társadalmi viszonyokat, hanem a róluk való gondolkozásban, az ítélethez szükséges távolságban segít. Hamlet igazsága összetett kérdés: fontos benne a bűn, de ugyanolyan fontos az ítélező személye, morális énképe, érzelmi viszonya a bűnöshöz és az áldozathoz, és vállalt küldetése: a világ rendjének helyreállítása. És ha a világ nem hajlandó „helyreállni”? Akkor a *Hamlet*ben nagyon nehéz korszak jön, az élet szeretetének, a világ értelmének megkérdőjelezése: „S mily remekmű az ember! / Mily nemes az értelme! Mily / határtalanok tehetségei! Alakja, mozdulata mily / kifejező és bámulatos! Működésre mily hasonló / angyalhoz! Belátásra mily hasonló egy istenséghez! / a világ ékessége! az élő állatok mintaképe! És mégis, / mi nekem ez a csipetnyi por? Én nem gyönyörködöm az emberben...”

Az ember. A bűnös ember. A megtévedt ember. Az önmagával vívó ember. Az emberben való hitét elvesztő ember...

Minden *Hamlet*-értelmezés sarkalatos pontja ez.